

Els estius olotins de Joan Maragall

Alexandre Cuéllar

La gent benestant, acomodada o burgesa, a mitjan segle XIX, com que no tenia ocupacions que, de retruc, li fessin la guitza, es podia prendre el luxe d'anar a estiuejar als llocs de moda.

Joan Maragall, per la seva professió, capacitat econòmica i sistema de treball, se'l podia permetre aquest luxe, i va estiuejar d'una manera regular i organitzada pràcticament des de l'any del seu casament.

Els anys 1893, 1894, 1895 i 1898 el trobem ocasionalment a Sant Joan de les Abadesses; el 1896 va estar tres setmanes a Montserrat; el 1897 s'instal·la a Puigcerdà; el 1901 passa l'estiu a Camprodon però el 12 d'agost, per consell del doctor Robert, se'n va a prendre les aigües al balneari de Cauterets, a França, a la banda del Pirineus occidentals. Però les estades més llargues dels estius, a partir més o menys de l'any 1900 i

fins a la seva mort, les va fer a Caldetes, amb tota la família.

L'any 1888, a Puigcerdà, va conèixer Clara Noble, que el 1891 esdevindria la seva muller. L'únic interval, l'únic any que la família no va estiuejar a Caldetes, va ser el 1905 que ho va fer a Olot.

L'estiu de l'any 1905

Maragall va passar a Olot l'estiu de l'any 1905 i hi va fer l'estiueig clàssic, alternant la feina amb la vida de societat. Llavors es trobava en el ple de la seva vida. Tenia quaranta-cinc anys.

Abans però de l'any 1890, Maragall amb tota seguretat va ser a Olot (1) potser només de passada... En aquella ocasió per distreure's, es quedava a casa «jugant el dòmino o al burro (...) que m'emprenyava tant». Ell diu «quan erem a Olot» però no en fa cap altra

concreció. Ignorem les vegades que hi va ser-hi, la durada de l'estada o estades. No sabem absolutament res més.

L'any 1905 ja no va ser igual. La intenció familiar de venir a Olot sorgeix cap a finals de juliol. Setmanes abans, la seva muller havia caigut malalta i això condicionà i retardà la decisió definitiva.

«Cap a últims de mes —escriu a Pijoan— (2) quan la Clara estigui en disposició potser anirem a passar tres setmanes a Olot amb els meus sogres que se n'hi anaren ahir». Els seus sogres —el senyor Ernest Noble i la senyora Maria Malvido— tenien llogat el primer pis de la casa situada al passeig de Barcelona núm. 7, propietat del senyor Josep Domènech i Pons casat amb Justa Rauret i Ros. Batejaren la casa amb el nom de «Quinta Justa» i, encara ara, es pot llegir aquesta inscripció en una placa de bronze col·locada damunt del portal principal de la finca. El senyor Domènech —segons resen les diverses escriptures notariales— va fer construir la finca l'any 1890 i hem de suposar que els primers llogaters de l'únic pis de la casa, serien els sogres de Maragall, perquè el 1891 ja havien casat la seva filla a Barcelona i ells mateixos s'hi traslladaren a viure.

Desitjós d'anar a passar aquell estiu a Olot, Maragall ho va expressar a l'escriptora Víctor Català (3) tot dient-li «quan la muller estigui més forta —compto cap a últims de mes— penso portar-la a acabar l'estiu a Olot on estiuegen els seus pares».

Amb manifest retard, el setmanari local *El Deber*, corresponent al dijous dia 7 de setembre donava la notícia següent: «Se encuentra en nuestra villa para pasar en ella algunos días el laureado poeta catalán *mesre* en Gay Saber, D. Juan Maragall». I res més. Aquesta és l'única notícia d'origen purament olotí que tenim de l'estada del poeta a Olot, llevat d'algunes altres, al·lusives als Jocs Florals, dels quals en va ser Reina de la festa, la seva esposa.

Maragall, aquell estiu, tant per venir a Olot com per tornar a Barcelona va passar per Girona. Viatjava amb bona part de la família, sis criatures, la seva muller i les corresponents dida i mainadera (4).

Pocs dies després de l'arribada explica al seu amic Anton Roura (5) com passa la vida a Olot. Va ser

durant aquells dies quan el polític Prat de la Riba, a través de la visita personal de Pijoan, li va formalitzar la petició d'incloure'l a la candidatura de la Lliga Regionalista, per ser elegit diputat a Corts. Maragall no va acceptar la proposta ni va voler accedir a l'esmentada petició, malgrat totes les pressions rebudes.

Aquest assumpte el va preocupar seriosament: Maragall volia i dolia. Mai no s'havia plantejat l'exercici de la política i, en aquell moment, va optar per la negativa, però tot això el va inquietar molt. Així ho exposa i tracta de justificar-la, davant de Prat de la Riba, en una carta datada el dia 27 d'agost (6) en la qual li confessa textualment: «Potser vaig errat als seus ulls; més jo sento una gran pau de consciència».

Llevat d'aquest incident, la vida de Maragall a Olot fou d'allò més normal. Aquí tothom li feia cas: el seu amic l'escultor Josep Llimona, la família del qual tradicionalment pertanyia a la colònia estiuenca olotina, li feia costat; els germans Claudi, Joan i Marià Basols també el recolzaren. Vingueren les presentacions de ritual, les anades al Casino, la concurrència a les tertúlies habituals a cases particulars i a l'entorn d'una taula de cafè, al Firal. I després la feina (*l'article setmanal en el Diario de Barcelona* i altres col·laboracions que no eren periòdiques). Tot plegat fa que es queixi de l'agitació que porta «per fora i per dintre».

En la citada carta escrita al seu íntim amic Anton Roura després d'explicar-li el tarannà de la seva vida olotina, no es cansa d'invitar-lo perquè vingui: «Doncs bé —li diu— vina quan vulguis però vina. Si volguessis venir per la festa que és del 8 al 11 te faria servir una cambra desseguida que m'avisessis. Si persisteixes en no voler festes vina abans del 8 o després de l'11; vina quan vulguis, però vina home, que t'asseguro que l'encontrada te plaurà de debó». No hem trobat cap indicatiu que Roura acollís la insistent invitació de Maragall.

Durant aquells dies, a Olot, s'hi respirava un alegre ambient de festa. La veritat és que la Festa Major d'Olot tenia molta anomenada a tot Catalunya. Arribaven forasters de tot arreu.

A part de les ballades de sardanes, dels concerts, de les cercaviles, dels

La Fageda d'en Jordà.

Casa on estinejava el poeta.

nans, gegants i cavallets i de les seves dances folklòriques, se celebrava el tradicional i original BallPla i, des de feia quinze anys, uns Jocs Florals de molt prestigi.

L'any 1905 la comissió organitzadora del certamen literari, per delegació del poeta Prat Gaballí, que guanyà la Flor Natural, va elegir com a Reina de la festa la muller de Maragall, la senyora Clara Noble (7).

Joan Maragall, tot content per aquesta distinció que els olotins van tenir envers la seva esposa, ho va comunicar a un altre bon amic seu, l'Enric Fuentes «financer, poeta i amic» (8) amb aquestes paraules: «Ara comença aquí la Festa Major i m'han fet a la Clara, Reina dels Jocs Florals d'aquí que seran demà passat. Ah! sí, sí, reina, reina. No n'hi ha gaires de reines que ho hagin sigut dues vegades en dos anys; potser no n'hi ha cap més, vull dir que també ens donarem molta importància».

El seu fill Gabriel, ens dóna de la seva mare aquesta bella imatge: «... entrà en la vida d'ell (Maragall) com una aparició o com un àngel, i sempre més tingué d'ell aquest significat. Era —continua dient— un cas extraordinari de simplicitat i de virtut. Viví aleshores, com va viure fins a la seva mort com si estigués a dintre mateix del cor d'aquell o d'aquells que estimava (Edicions 62, Barcelona, 1988. Llibres a l'abast, v. 238. pp. 130-131.).

Maragall envoltat de la seva famí-

lia va gaudir aquell any —per primera i única vegada— de les festes de la Mare de Déu del Tura, que celebra la ciutat d'Olot, sense perdre's, cap número.

El dia 9 de setembre a dos quarts d'onze del matí es va celebrar el XVI Certamen Literari, o sigui, els Jocs Florals anunciats en el programa de les festes, organitzat per l'Agrupació Catalana. L'acte tenia lloc al Teatre Principal, l'escenari del qual el guarnien amb la decoració del «Saló vermell» que s'utilitzava per a grans cerimònies i per representar-hi la «quinta del *Don Juan Tenorio*». En aquest escenari s'hi instal·lava el tron de la reina i els setials de les seves dames d'honor. Aquell any presidí la sessió l'alcalde senyor Escubós i seien, al seu costat, el poeta Joan Maragall i el president de la Unió Catalanista, senyor Martí Julià.

«Oberta la festa per l'alcalde, el President del Jurat calificador Dr. Josep Maria Roca, pronuncià un elocuent y enèrgic discurs en defensa de la nostra parla y combatent costums forasteres que han aconseguit arrelar en les nostres festes populars» (9).

Previ el ritual de costum, Clara Noble va ocupar el seu tron, enmig dels aplaudiments del públic. La seva serenitat, distinció i bellesa, la convertiren en la veritable reina de la festa.

A Maragall aquells moments l'havien de complaure per força. I, segurament, els recordaria tota la vida.

Al vespre el devien acompanyar a veure el Ball Pla que, en aquella època,

era el pinyol dolç de les festes. Aquell any hi va concórrer un important nombre de parelles: n'hi havia 150! (10).

L'estiu del 1905, Maragall va fer a Olot, una de les més llargues estades de la seva vida. Ho va compaginar tot: feina, vida social, passeigs pels afores, intimitats familiars i diversions. Ell mateix s'admirava de l'agitació que havia dut. A més a més de l'article setmanal per al *Diario de Barcelona*, va fer feina que tenia compromesa i se li girà tanta correspondència que ell mateix confessava que a Olot hi va treballar molt més del que acostumava a fer-ho a Barcelona (11).

Publicats en l'esmentat diari, a Olot hi va escriure quatre articles: «La paz de los campos», «El momento político», «La sardana y el género chico» i «El regreso».

Llegint aquests quatre articles ens podem adonar perfectament de l'estat d'esperit del poeta. En el primer article hi descobrim l'impacte que li produeix la ciutat i el seu paisatge. En resum, la seva pau interna i externa. I ens descriu fil per randa, el passeig llarg i tot dret de la font de Sant Roc, on hi va tot sol els matins en el deliciós moment en què el paratge és tan silenciós «que hom sent el soroll d'un ocell».

En «El momento político» analitza les circumstàncies per les quals travessa el país i subratlla les eleccions a diputats a Corts que es van celebrar el dia 10, en plena Festa Major d'Olot, i es penedeix, més tard, de no haver-hi participat quan havia exhortat els catalans que no s'abstinguessin de votar, perquè tothom sabia quina era la seva candidatura: «En ella —deia— votem per Catalunya».

L'article que titula «La sardana y el género chico» va ser escrit el dilluns dia 4 de setembre l'endemà —segons totes les probabilitats— d'haver anat, a la tarda, a la ballada de sardanes a la font de Sant Roc i, al vespre —invitat per alguna família amiga— al Teatre Principal, on s'hi representava una sarsuela de l'anomenat «género chico». Maragall, en aquest article, s'indigna del mal gust de les diverses classes dirigents que permetien i fomentaven aquestes funcions teatrals de tan baixa qualitat i, per a nosaltres tan forasteres, si les comparem amb la sardana símbol del poble català: «Género chico —exclama—, ¡género grande de muerte!».

Finalment, en «El regreso» sent la

recança de deixar Olot i, a la vegada, l'alegria de retornar a Barcelona. Dol i vol! Estima la gran ciutat i la desitja, però amb nostàlgia diu: «I, vosaltres, adéssiau, camps del meu estiu, en la calma dels quals ha crescut l'ensomni ideal d'aquella passió per a la ciutat embruixada: Yo sé —acaba dient— que en medio de ella florecerá un día vuestro recuerdo y la esperanza se orientará hacia vuestra paz solemne que es principio y fin de todas las ciudades».

L'endemà de publicar aquests articles, el dia 20 de setembre, la família Maragall se n'anava d'Olot, amb la diligència de Girona.

Durant aquell estiu també va escriure a Olot el *pòrtic*, que Pijoan li havia demanat per al seu cançoner.

L'estiu de l'any 1907

L'any 1906, Joan Maragall no va posar els peus a Olot. En canvi, a l'any següent, ja pel mes de juliol, el poeta apunta la possibilitat d'anar-se'n a Olot amb una part de la seva família, després de l'estada, com cada estiu, a Caldetes (12).

Maragall, amb les dues filles més grans ve a Olot, i s'allotja com sempre, al pis dels seus sogres, al passeig de Barcelona, on hi arriba segurament als últims dies de juliol, perquè el dia 4 d'agost sembla que amb el seu amic, Josep Llimona, van fer l'excursió al volcà de Santa Margarida (13). Van ensopegar un dia xafogós. Bufava el ponent i «retornaren a casa acolorats i fatigats». Maragall, aquell mateix vespre va agafar la ploma i es va posar a escriure en el dietari un poema on hi buida el malhumor que li produïa l'excursió. «A l'arribar a muntanya/l'alè infernal del vent d'Espanya/ m'ha encès les sangs i m'ha sobtat el cor (...). No era aquesta la rebuda que esperava/ de tu, muntanya, jo que tant t'amava/ i que he anat a cercar-te amb tant desig». Com si després d'haver escrit aquests versos se n'hagués penedit, posteriorment, els va ratllar.

La notícia de l'arribada de Maragall a Olot la dona la *Revista olotina* que no la va poder publicar —per manca d'espai— la setmana anterior (la del 29 de juliol al 4 d'agost) en la qual ens informa en aquests termes: «... és entre nosaltres fa alguns dies (...) l'insigne i genial poeta, amic i com-

El Firal d'Olot al començament de segle

pany, en Joan Maragall, glòria de nostres lletres i príncep de la poesia catalana». I després d'aquests ditirambes, el cronista li desitja una ben agraçada estada a Olot (14).

El setmanari local *El Deber* del dia 17 d'agost, també hi va dir la seva: «Se nota este verano en nuestra ciudad, mucha animación de forasteros (...). Entre ellos se encuentran desde algunos días, el gran poeta catalán Don Juan Maragall que ha realizado algunas excursiones por nuestros alrededores».

No hem sabut trobar cap carta, datada durant el mes d'agost a Olot. Però sabem que a aquesta ciutat el va venir a veure el seu estimat amic Anton Roura.

En el decurs de les vacances, el poeta aprofita les hores de cada dia per fer excursions. Coneix la fageda d'en Jordà, el recinte medieval de Santa Pau, els prats de Cuní i de Vermtallat i els paratges de Batet (15).

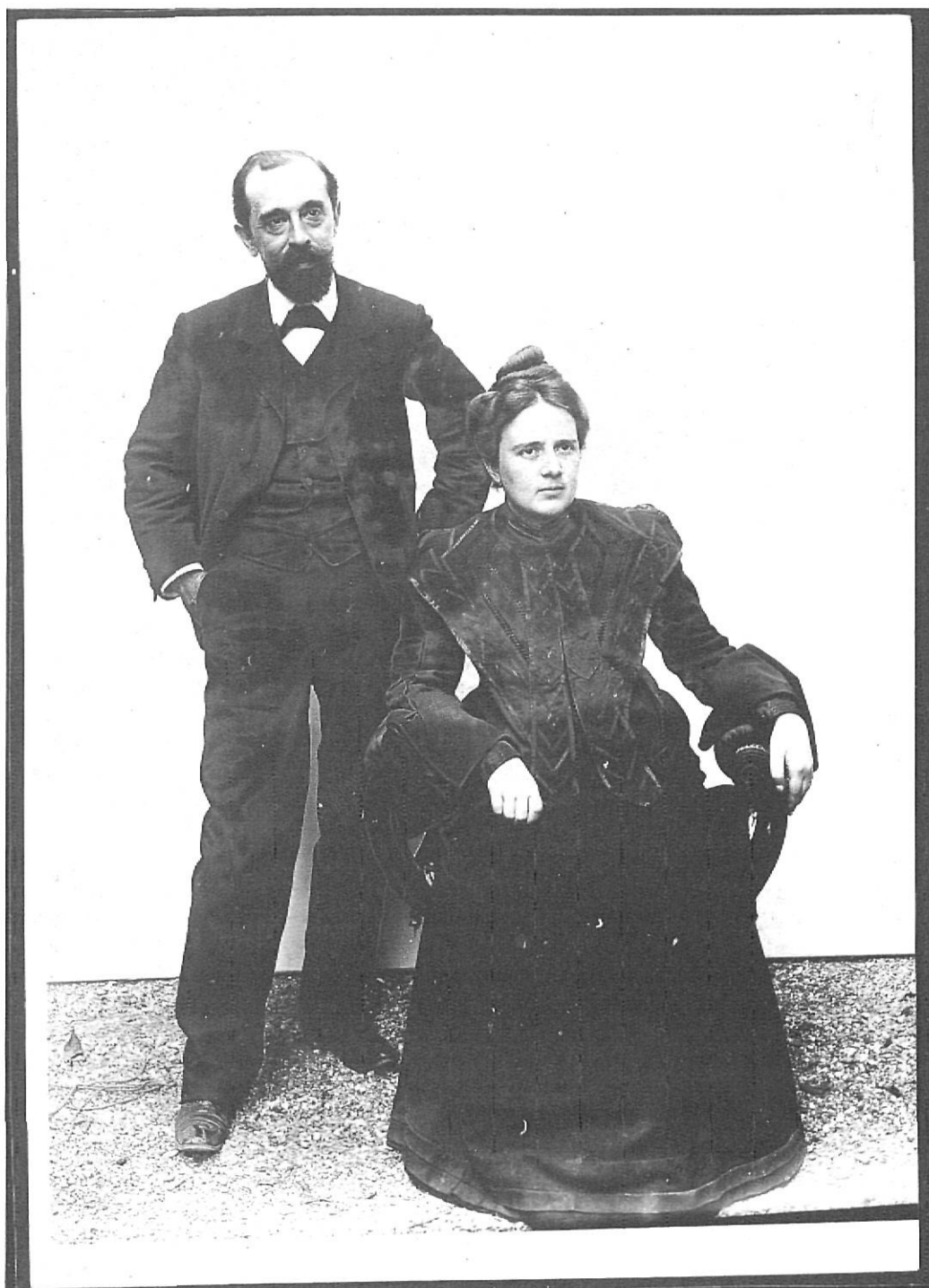
Va ser aquell estiu, quan l'escriptor olotí Josep Maria Capdevila i Balanzón es va topar amb Maragall per primera vegada. Vint-i-dos anys més tard, Capdevila ens deixà escrita la impressió personal d'aquest fet. Aquestes són les seves paraules: «Jo l'havia vist per primer cop un matí inoblidable. Era un diumenge d'estiu al Firal d'Olot. Sora els plàtans que ombrejaven el passeig hi havia sardanes, en aquella hora, com cada festa. I em senyalaren el poeta, entre el remolí de la gentada en el moment que les rodones es desfeien. Anava amb dues

nenes, filles seves, vestides d'un blanc enlluernador. Un moment vaig veure la seva faç emmorenida, la seva mirada negra i lluminosa. Jo tenia quinze anys. I veia en aquella testa inspirada una ombra fresca de llorer» (16).

Capdevila no oblidà mai més aquella visió de Maragall ni aquell diumenge olotí.

Precisament, durant l'estada del poeta a Olot, uns amics de l'escultor Josep Llimona li van organitzar un homenatge el dia 11 d'agost, amb motiu d'haver-se-li concedit el premi d'honor a l'Exposició Internacional de Barcelona. L'acte, que es va veure molt concorregut, va tenir lloc a l'Hostal de Vista Alegre, pròxim a la font de Sant Roc, avui enderrocat. Tant *El Deber* del dia 17 com la *Revista olotina* de l'endemà en fan la ressenya. Hi assistiren uns cinquanta comensals; ocupava la presidència en Llimona amb els senyors Malagrida, Maragall i Saderra. A l'hora del brindis es va aixecar el poeta i ho va fer a la salut de l'homenatjat, «honor de la pàtria» (17).

Aquest fet ens demostra com Joan Maragall s'integrava a la vida olotina i participava dels esdeveniments quotidians. Ignorem quin dia, d'aquell estiu, se'n va anar d'Olot. Estem convençuts que no hi va passar les festes del Tura perquè durant aquelles dates se celebrava també la festa major de Caldetes i és lògic —com va fer l'any següent i l'altre— que volgués estar al costat de la seva família.

Fotografia del matrimoni Maragall-Noble

Enlloc no hem trobat referències —llevat de les esmentades— de la seva estada a Olot durant aquell estiu ni tampoc de cap feina de tipus literari que hi fes. Si tenim en compte que la data de l'original de l'«Elogi de la poesia» és del dia 14 de setembre de 1907, no ens estranyaria que li hagués dedicat algunes jornades per retorcar-lo i acabar-lo del tot.

L'estiu de l'any 1908

L'estada de Maragall a Olot l'estiu del 1908 va durar exactament vint dies; divuit enters, si descomptem el d'anada i el de tornada. Cap a mitjan juliol, seguint impulsos d'anys anteriors —essent a Caldetes amb tota la família—, projecta anar-se'n a Olot (18). El dia primer d'agost ho

decideix definitivament amb la bona intenció de fer uns dies de companyia als seus sogres que hi són, tot sols, com cada estiu.

Arriba a Olot, acompanyat de les tres nenes més grans, el dia 19, per quedar-s'hi a tot estirar fins al dia 7 de setembre i llavors, anar-se'n a Caldetes on hi ha deixat la muller, part de la fillada i el servei (19).

Li agradaria que Anton Roura li fes una visita i es quedés amb ell a Olot: «Veïam si vindràs —li escriu— a Olot. No cerquis excusa. Ja saps que Papà Ernest (el seu sogre) se creu sincerament més favoregut que no pas tu en què passis els dies a casa seva» (20).

Aquell estiu, Maragall fa vida tranquil·la i es dedica amb preferència a les seves tres filles i als seus sogres. No fa visites, si no és al carrer quan saluda i s'interessa per algun amic. A les filles, els llegeix històries (Bossuet, Plutarc i Homer); se les emporta a passejar pels voltants d'Olot i a veure ballar sardanes. Els olotins no el turmenten i així ha pogut passar vint dies, al seu aire (21). A les seves filles, les encantava Homer; no sols les aventures, sinó la manera de dir «que els faig entendre a voltes de l'italià».

Maragall ens explica que durant aquells dies se li va tornar a aparèixer el comte l'Arnau, que ja es pensava haver-lo llençat per sempre més «a sa eterna via». Llavors es posa a escriure nous versos per al poema fantasiós, que no el deixa viure tranquil. En la carta que escriu a Pijoan li transcriu els que acaba d'escriure a Olot els quals, encara que amb modificacions posteriors, serveixen d'introducció a «La fi del comte Arnau» en «Seqüències» (22).

Aquell estiu del 1908 és l'estiu de «La Fageda d'En Jordà». Almenys l'estiu que inspira la famosa poesia.

Segons el testimoni de la senyora Mercè Devesa, olotina, casada amb el poeta Josep Ma. de Sagarra (23), el seu pare —l'escultor Celestí Devesa, vuit anys més jove que Maragall— l'havia portat a la fageda d'en Jordà i li «explicava que quan hi acompanyà Maragall, havia escrit davant d'ell el poema que havia de ser tan famós». Aquesta versió sembla que es contradiu amb la data que figura en l'original manuscrit que es conserva a l'Arxiu Maragall, segons el qual va ser la del 18-19 d'octubre de 1908.

És molt possible que Maragall, a dins mateix de la fageda, escrivís en la llibreta que solia dur amb ell algun dels versos, una frase, una idea que li servís després a Barcelona per a la seva definitiva redacció. Cal fer constar que la data de l'original està ratllada amb llapis, segurament per donar-lo a la impremta. D'acord amb la meua suposició, els fets serien del tot versemblants.

Aquesta poesia que tantes vegades s'ha citat i transcrit quan s'ha parlat del paisatge d'Olot i que amb tanta finor i profunditat ens descriu aquells paratges, va donar peu a l'homenatge que, organitzat per un grup d'entusiastes, li va retre la ciutat d'Olot, el dia 10 de setembre de 1932, el qual va consistir en la col·locació d'un monòlit en un planell a l'entrada de la fageda i en la representació a l'aire lliure, a la font Moixina, de la pastoral de Goethe Eridon i Amina, traduïda per Maragall (24).

L'estiu de l'any 1909

Aquell estiu l'arribada de Maragall a Olot es va produir el dia 16 d'agost. Com altres anys, el motiu de l'estada era el fer uns dies de companyia als seus sogres, que hi eren sols (25). No oblidem que a la última setmana de juliol van esclatar a Barcelona els successos revolucionaris de la Setmana Tràgica. Maragall els va viure, amb l'ai al cor, a Caldetes, on tradicionalment hi estiuava amb la família. Aquells fets havien de provocar, en l'esperit sensible del nostre poeta, un reguitzell de reflexions que l'havien d'afectar molt, fins al punt de distreure'l de la feina. La revolució, per si mateixa i per la forta repressió que va provocar, és segur —com pot comprovar-se en els articles que més tard va escriure— que el va commoure íntimament.

La seva vida a Olot no va tenir cap relleu especial: llargues passejades per sadollar-se de calma i quatre visites de compromís. Ni una carta ni un sol escrit... Almenys nosaltres no n'hem sabut trobar cap. Fins el dia 16 de setembre, des de Caldetes (on hi hauria arribat el dia 7 del mateix mes) no escriu per primera vegada sobre la Setmana Tràgica, i ho fa al seu amic gironí Carles Rahola, només amb dues ratlles: «El que succeí a Barcelona i altres llocs catalans a últims de juliol fou més que res *dégoûtant*». És a dir, repugnant. Sent per aquella tragèdia una absoluta aversió.

L'estada de l'estiu corresponent a l'any 1909 va ser la darrera del gran poeta a Olot. Ningú no podia pensar que moriria al cap de dos anys (20 de setembre de 1911) envoltat dels seus fills, de la seva esposa i d'uns pocs amics. El qui tothom considerava el patriarca de les lletres catalanes, en morir, només tenia cinquanta-un anys!

Alexandre Cuéllar és escriptor.

P.S. L'autor vol agrair l'ajut i les atencions que ha rebut de la senyora Francesca Argimon, que té cura de l'Arxiu Maragall.

N. de la R. Amb el títol *Olot i Maragall*, aquesta revista va publicar en el seu núm. 105, de 1983 (pp. 307-315), un article original de Lluís Busquets i Grabulosa.

NOTES

Les cites corresponen a l'edició de les *Obres Completes* de Maragall, fetes pels seus fills, Sala Parés, *Barcelona en 25 volums*, i s'indiquen amb aquestes lletres: O.C. S.P.

- (1) Carta a Anton Roura, 8 de gener de 1890, V. IV, pàg. 46, O.C. S.P.
- (2) Carta a Pijoan, 11 d'agost de 1905, V. XXIII, pàg. 90, O.C. S.P.
- (3) Carta a Víctor Català, 13 d'agost de 1905, V. XXIII, pàg. 39, O.C. S.P.
- (4) Carta a Rahola, 25 de setembre de 1905, V. IX, pàg. 126, O.C. S.P.
- (5) Carta a Anton Roura, 31 d'agost de 1905, V. IV, pàg. 235, O.C. S.P.
- (6) Carta a Prat de la Riba, 27 d'agost de 1905, V. XXIV, pàg. 11, O.C. S.P.
- (7) «Revista olotina», setembre de 1905, pàg. 164.
- (8) Carta a E. Fuentes, 7 de setembre de 1905, V. XXIV, pàg. 73, O.C. S.P.
- (9) «Revista olotina», setembre de 1905, pàg. 164.
- (10) «El Deber», pàg. 585.
- (11) Carta a F. Pujols, 18 de setembre de 1905, V. XXIII, pàg. 190, O.C. S.P.
- (12) Carta a E. Fuentes, 14 de juliol de 1907, V. XXIV, pàg. 80, O.C. S.P.
- (13) *Juan Maragall. Esbós biogràfic*, Gabriel Maragall i Noble, Edicions 62, Llibres a l'abast. Barcelona, pp. 133-134.
- (14) «Revista olotina», 11 d'agost de 1907.
- (15) Dades biogràfiques, V. XXV, O.C. S.P. pàg. 119.
- (16) J.M. Capdevila. Pròleg al V.I. pàg. 31, O.C. S.P.
- (17) «El Deber», 10 d'agost de 1907.
- (18) Cartes a E. Fuentes, 14 de juliol i 1 d'agost de 1908, V. XXIV, pp. 80 i 81, O.C. S.P.
- (19) Cartes a E. Fuentes, 18 d'agost de 1908, V. XXIV, pàg. 83 i a C. Rahola, 17 d'agost de 1908, V. IX, pàg. 148, O.C. S.P.
- (20) Carta a Anton Roura, 16 d'agost de 1908, V. IV, pàg. 240, O.C. S.P.
- (21) Cartes a E. Fuentes, 30 d'agost de 1908, V. XXIV, pàg. 83 i a Pijoan, 1 de setembre de 1908, V. XXIII, pàg. 112, O.C. S.P.
- (22) Poesies. V. I, pàg. 170, O.C. S.P.
- (23) *Sagarra vist pels seus íntims*, Lluís Permanyer. Edicions La Campana, segona edició, Barcelona, 1991, pp. 26.
- (24) Vegeu els setmanaris locals d'Olot d'aquella setmana, «La Ciutat d'Olot», especialment.
- (25) Cartes a Ll. Lluís, 15 d'agost de 1909, V. IX, pàg. 65 i a E. Fuentes, 15 d'agost de 1909, V. XXIV, pp. 87.
- (26) Carta a C. Rahola, 16 de setembre de 1909, V. IX, pàg. 151, O.C. S.P.